

PRVOBITNO SLAVENSKO PISMO I NAJSTARIJA GLAGOLJSKA EPIGRAFIKA

Vjekoslav ŠTEFANIĆ, Zagreb

Problem geneze glagoljskog pisma može se ponositi golemom ali i nepreglednom i nesložnom literaturom. U ovom malom pregledu ne namjeravam dublje ulaziti u tu cjelokupnu problematiku nego je tek dodirnuti stavljajući akcenat na važnost epigrafskog materijala za najstariju historiju glagoljskog pisma.

Glavni izvori («krunski svjedoci») za najstariju povijest slavenske pismenosti još su uvijek tzv. Panonske legende, naročito Žitije Konstantina-Ćirila, zatim rasprava črnorisca Hrabra »o pismenih« i uz njih pomalo i druge legende, pohvale pa i papinska pisma; u posljednje vrijeme pridružuju im se i arheološko-epigrafski nalazi. Za Panonske legende danas je posve dokazano da su nastale neposredno nakon smrti Konstantina-Ćirila (869) odnosno Metodija (885) i da su vrlo vjerodostojan izvor. Rasprava o »pismenih« odražava stanje stvari iz samog početka X stoljeća gledane s aspekta borbe za slavensko pismo nasuprot grčkog pisma, kad su još bili živi oni koji su vidjeli Ćirila i Metodija. Autori (počevši od M. Weingarta) danas dijele mišljenje da je autor ove apologije Naum, Metodijev učenik i prvi Klimentov suradnik (umro 910).

Polazna tačka za istraživače jesu početne, upravo klasične rečenice Hrabrove rasprave: Прѣжде оубѣо Словѣне не имѣху книгъ нъ чрътѣми н рѣзѣми чьтѣху н гатаху погани сѣще. Кръстивше же сѣ римскѣми н грѣчьскѣми писмени нѣждаху сѣ (писати) словѣнскоу рѣчь безъ оустроенна.

Zatim nastavlja Hrabar kako je Bog poslao slavenskom narodu svetoga Konstantina Filozofa, nazvanoga Ćirila, koji im je stvorio 38 pismena (slova), jedna po »činu grčkih pismen«, a druga po »slovensčei reči«. Hrabrova je apologija došla do nas u nekoliko redak-

cija (ruskoj, bugarskoj i srpskoj) i mnogo rukopisa koji su svi pisani ćirilicom — najstariji je iz 1348. Mučno je stoga rekonstruirati prvobitni Hrabrov tekst. Jasno je da on pozna tri stadija slavenske pismenosti: 1. stadij »črta i reza« iz vremena prije pokrštenja, 2. stadij upotrebe latinskog i grčkog pisma »bez ustrojenija« koji je započeo s pokrštenjem i 3. stadij jednog novog pisma s 38 znakova koje je izumio Konstantin-Ćiril.

Hrabar-Naum koji je bez sumnje pisao svoju apologiju negdje na području Ohrida i imao pred očima u prvom redu situaciju u bugarskoj državi kneza i cara Simeona (893—927) ipak spominje na prvom mjestu pisanje latinskim slovima, čime je pokazao da kao Ćirilov i Metodijev pratilac u Moravskoj pozna i situaciju kod zapadnih Slavena. Vjerojatno je dakle znao da su se ne samo istočni nego i zapadni Slaveni isprva služili »črtama i rezama« u svrhu brojenja i gatanja (kao i za druga obilježavanja) kao što je znao da su se zapadni i jugozapadni Slaveni od pokrštenja počeli za nuždu služiti latinicom, a na granicama Bizantskog carstva grčkim pismom.

Imajući na umu opće stupnjeve u razvitku pisma i posebno one naročite znakove nađene na području Sovjetskog Saveza i Bugarske nalik na turske rune, zatim tzv. »pričnomorske« znakove i ostale zagonetne znakove dandanas možemo reći da slavenski stadij »črta i reza« ne predstavlja ni razvito glasovno ni slogovno pismo te bi takvo bilježenje jedva kada moglo evolucijom dovesti do pravog glasovnog pisma. U susjedstvu razvitog grčkog i latinskog sistema pisanja glasova takva bi evolucija bila i preduga i nepotrebna. Trebalo je ili preuzeti jedan od susjednih sistema ili stvoriti revolucionim načinom novi sistem. Prvo je učinjeno prilikom pokrštavanja (što je moralo biti na raznim mjestima i u različito vrijeme), a drugo je uradio Konstantin-Ćiril prije početka moravske misije 863. godine.

No da stvar nije tako jednostavna, dokazuju brda literature koja su o toj problematici napisana, a nastala su zbog toga što izvori nisu precizno odgovorili na pitanja što se današnjoj nauci nameću pa ljudi iste podatke izvora vrlo različito interpretiraju. Kontroverze su se nagomilale naročito oko pitanja: o kojem to pismu govori črnorizac Hrabar da ga je izumio Konstantin — o glagoljici ili o ćirilici? Oba se naime pisma od X stoljeća pa dalje javljaju uporno paralelno jedno uz drugo, a Hrabar govori samo o jednom pismu. Jedno je dakle pismo moralo nastati poslije Hrabrove apologije. Kamen spoticanja postalo je i ono mjesto u Konstantinovu

Žitiju (gl. 8) gdje se kaže da je on na Hersonu našao evanđelje i psaltir pisan »rusšskymi pismeny« kao i čovjeka koji je govorio tim jezikom pa da je i on sam naučio taj jezik čitati i govoriti. Koja su to bila »ruska« pismena i nije li ih Konstantin iskoristio kad je kasnije (g. 863 ili 864) po nalogu cara Mihajla pošao u moravsku misiju noseći sa sobom knjige pisane novoobretenim pismom (o čem govori Konstantinovo Žitije u gl. 14)?

Naporima velikih slavista kao to su bili V. Jagić, Leskien, J. Vajs, R. Nahtigal, Kuljbakin i na kraju Il'inski činilo se pred II svjetski rat da se nauka nekako pomirila s konstatacijama: da je Konstantin-Ćiril izumio glagoljsko pismo stiliziravši ga po grčkoj minuskuli i dodavši mu neka slova iz orijentalnih pisama, posebno iz hebrejskosamaritanskih i koptskih (osobito: Ⲑ , ⲑ , Ⲓ , ⲓ , Ⲕ , ⲕ , Ⲍ , ⲍ) a da je ćirilica nastala u Bugarskoj za vladanja Simeonova, vjerojatno po zaključku sabora od 893. i to preuzimanjem grčke uncijale i prestiliziranjem negrčkih znakova uglavnom iz glagoljice. Što se tiče »ruskih« pismena jedni su pod tim imenom vidjeli gotske Ruse (Varjage) koji su obitavali u krajevima oko Crnog mora, a drugi su u ovom mjestu ŽK vidjeli pisarsku meta-tezu ruski mj. surski (širski) (A. Vaillant, R. Jakobson, F. Grivec). Oštro je osudio »zabludu« o ruskoj pismenosti još g. 1954. R. Nahtigal i pridružio se tumačenju ruski < surski (Blodnje o staroruskem pismenstvu. Slavistična revija V—VII). I Dujčev (Il problema delle lingue nazionali nel medio evo e gli Slavi. Ricerche slavistiche VIII, 1960, str. 39—60) ostaje kod mišljenja da su »ruska pismena« termin koji znači gotski = fružski.

Zamjena *ruski-surski* potvrđena je npr. i u nekim redakcijama Hrabrove rasprave »o pismenih« (isp. B. Stipčević, Marčanska varijanta, Slovo 14, Zagreb 1964, 53). Međutim mnogi se ruski učenjaci nisu mirili s idejom o primatu glagoljice nasuprot ćirilici (od I. Sreznevskog, Grunskog, Budiloviča i Sobolevskog pa do Kar-skog) ili su je — na temelju spomenute vijesti iz ŽK 8 — smatrali starim »ruskim« pismom, pretečom kasnije glagoljice odnosno ćirilice (Nikoljski i Ogienko). Poslije II svjetskog rata u SSSR se pojavio pravi pokret »paleografskog romanticizma« (Vajsov termin) da bi se dokazalo da su istočni Slaveni — budući da su u IX st. imali već tako razvitu jezičnu kulturu — morali već ranije imati svoju pismenost s vlastitim pismom. Tako je već B. D. Grekov (Киевская Русь, 1939) inzistirao na tom da treba bukvalno shvatiti izraz o

»ruskim« pismenima, samo je morao priznati da nema nikakvih podataka o tome kojim su pismom bile pisane te knjige. P. S. Černyh (u *История культуры древней Руси*, 1951) polazeći od »črta i reza« tumači postanje glagoljskog pisma negdje u sjevernom Pričrnomorju, a Konstantin Filozof je, prema njemu, iz tog pisma preuzeo slova za specijalno slavenske glasove i unio ih u grčko uncijalno pismo prilagodivši ih njegovu stilu te tako dobio ćirilicu. U traženju sponiranog protoglagoljskog pisma najdalje je pošao N. A. Konstantinov (*История русской азбуки*, 1953; *Черноморские загадочные знаки и глаголица*, 1957) koji je utvrdio sličnost glagoljskog pisma s pricrnomorskim znacima (dosad nedešifriranim znacima koji ne dolaze u vezanom tekstu) kao i s ciparskim slogovnim pismom iz V—IV st. prije n. e. i sa zagonetnim znacima na predmetima stare ruske materijalne kulture; na taj je način eklektički i umjetno stvorio sistem glagoljskog pisma. Paleograf L. V. Čerepnin (*Русская палеография*, 1956) ostaje također kod »ruskih« knjiga ističući da su Slaveni već prije primanja kršćanstva imali više nego samo »črte i reze« tj. vlastitu pismenost koja je prošla isti put evolucije kao i drugi sistemi pisma sve do glasovnog pisma. Dok je E. I. Solomonik 1959. došao do zaključka da su pricrnomorski znaci samo rodovski ili osobni znaci te dopuštao njihov utjecaj na glagoljicu samo u pogledu forme nekih njenih slova, dotle je N. Engovatov pokušao izvesti protoglagoljsko pismo iz zagonetnih znakova na ruskim monetama XI stoljeća iz čega se putem ligatura kasnije razvilo glagoljsko pismo (*Древнейшая русская азбука*, 1960). Iz runskih znakova turskog i protobugarskog podrijetla pokušao je glagoljicu izvoditi Figurovski (1957). V. A. Istrin (*1100 лет славянской азбуки*, 1963) primjenjuje Hrabrovu obranu slavenskog pisma na ćirilicu; njen je tvorac Konstantin-Ćiril koji se je s protoćirilicom upoznao na Herzonu i onda pred odlazak u Moravsku to pismo preradio prilagodivši ga fonetski bolje slavenskom jeziku, a Kliment Ohridski je početkom X stoljeća to pismo još dotjerao. Po Istrinu, istom su Metodijevi učenici u Moravskoj, da bi izbjegli progon, grafički preradili ćirilicu i stvorili glagoljicu pričem su se možda poslužili i protoglagoljskim pismom. Istrinu nedostaje svaka naučna argumentacija.

Najveću pažnju je izvan Sovjetskog Saveza u pogledu navedenih problema izazvala naučna aktivnost bugarskog slaviste Emila Georgieva. On je polazio od priznate činjenice da su Slaveni upotrebljavali grčko pismo prije pojave Ćirila i Metodija i dodaje da

su ga postepeno već do neke mjere bili prilagodili slavenskom jeziku; Konstantin-Ćiril je doista izumio glagoljsko pismo oslonivši se o već gotovo ćirilsko pismo i preuzevši iz njega većinu znakova za negrčke glasove (isp. Славянская письменность до Кирилла и Мефодия, 1952). Premda je naišao na veliku opoziciju, napose od strane zapadnih učenjaka, Georgijev je i dalje ustrajno branio svoja gledišta, a u raspravi Письменность Россов (Cyrillo-Methodiana, Slavistische Forschungen 6, Böhlau Verlag Köln—Graz 1964) brani gledište da ono mjesto u ŽK o ruskim pismenima (stariji je oblik »rosъsky«) postaje posve jasno kad se uzme da se tu radi o slavenskom jeziku i ćirilskom pismu. Naime »Rosi« (grč. ρῶσις) u starijim izvorima nisu samo Normani nego i Slaveni. Posebno citira okružno pismo patrijarhe Fotija u kojem se među ostalim kaže da okrutan narod Rosa koji je zavladao tolikim susjednim narodima pa zaprijetio i samom Bizantskom carstvu sada napušta poganstvo i prima kršćansku vjeru te su primili u svoju sredinu kršćanskog biskupa i pastira. Isto tako citira tzv. Bandurijevo pričanje o krštenju i primanju pismenosti Rosa koje je vrlo nalik na sadržaj Panonske legende o Konstantinu (dakle nepouzdana).

U bugarskoj nauci pojavilo se i mišljenje V. Sl. Kiselkova (1953) po kojem su Slaveni na Istoku i na Zapadu imali kršćanske tekstove na svojem jeziku i pismu već prije Ćirila i Metodija, ali glagoljica da je kao pogansko pismo bila osuđena na propast; ćirilicu da su izumili Ćiril i Metodije još god. 855. preuzevši slova za negrčke glasove iz glagoljice.

Sve ovakve teorije o primatu ćirilskog pisma kao takvog (tj. ne običnog grčkog pisma) ili o protoglagoljskom pismu prije Konstantina-Ćirila ili o ruskim knjigama nađenima na Hersonu mnogi su učenjaci primili sa skepsom ili posve odbijali. Slaba strana spomenutih teorija jeste u tome što se još nije našao slavenski spomenik pisan sistemiziranim glasovnim pismom prije pojave Ćirila i Metodija. Nije potvrđeno čak ni postojanje slavenskih runa. Poznato je da se za Slavene istočnog dijela Balkanskog poluotoka pisalo grčkim pismom (ali bez »ustrojenija«) pa tu situaciju profesor Blaže Koneski poređuje čak sa praksom kakva je bila u Makedoniji još u XIX stoljeću (*Ohridska književna škola*, Slovo 6—8, Zagreb 1957); slično se i latinsko pismo upotrebljavalo »bez ustrojenija« na zapadnim stranama, što pokazuje misionarska praksa pa i konkretni najstariji primjeri latinice na slavenskom jeziku iz IX—X stoljeća (*Glossae Emmeramianae* tj. glose u latinskoj zbirci kanona, Brižinski

fragmenti i glose u Radonovoj bibliji) te sva latinička pismenost kod zapadnih Slavena do reforme s dijakritičkim znacima (Hus i dr.). Druga slaba strana teorija o predćirilometodskoj pismenosti kod Slavena, pa i one da bi Ćiril bio tvorac ćirilice, leži u činjenici da se svi glavni izvori (i ŽK i *Conversio Bagoariorum* i Pohvala Ćirilu i Metodiju) slažu u tvrđenju da je Ćiril izumio novo pismo; a ćirilica nije novo pismo nego nadopunjena grčka uncijala. Pa ni glagoljica ne bi bila novo pismo ako se krije pod »ruskim pismenima«: zar bi pisac ŽK najprije pričao kako je Konstantin na Her-sonu našao Evandjelje i Psaltir pisane ruskim pismenima, a malo dalje kako se na carevu želju dao na molitvu da uzmogne pronaći novo pismo, kad bi se htjela zatajiti veza između »ruskog« i novopronađenog pisma?

Zbog takvih poteškoća i u novije doba neki naučni radnici ostaju na utrtim stazama Jagićeve škole (npr. Nahtigal, Lehr—Spła-wiński, Vašica, Havránek, Kurz, Mareš, Seliščev) ili je pokušavaju korigirati (kao npr. Vaillant), osobito u pogledu nemogućnosti da se za svete knjige uzelo za osnovu grčko minuskulno (kursivno) pismo, dok drugi traže nove putove. Od ovih spomenimo najprije ime N. Trubeckoga koji je u posmrtno izdanoj gramatici (*Altkirchen-slawische Grammatik*, 1953) zauzeo gledište da je glagoljica doista Ćirilov izum, ali da je njegova namjera bila da pronađe novi alfa-bet, a ne da deformira neki postojeći sistem; radio je pod dojmo-vima onoga što mu je bilo u sjećanju, po asocijacijama i u kontek-stu cjelokupnog svoga duhovnog života. Prihvatajući takvo shva-ćanje Th. Eckhardt dodaje: »Ako je glagoljica djelo Konstantinovo, onda je treba kao takovu i uzeti, a ne kao splet različitih pisama koji možemo po volji rasplesti« (Napomene o grafičkoj strukturi glagoljice, *Radovi Staroslav. instituta*, II, 1955, 61). U isto vrijeme pada i pokušaj da se postanje glagoljice prebaci na Zapad. M. Hocij (*Die westlichen Grundlagen des glagol. Alphabets*, 1940) izvodio je glagoljska slova iz latinskog predkarolinškog kursivnog pisma VII—VIII stoljeća u mletačko-istarskom prostoru. Hocijevo je izlaganje proširio W. Lettenbauer rezultatima Löweovih izvoda o kozmogra-fiji Aeticusa-Virgila te zaključio da je Virgil poznavao glagoljicu jedno stoljeće prije Konstantina-Ćirila (isp. Slovo 3, 1953). U zbor-niku *Cyrillo-Methodiana* (Böhlau Verlag, Köln—Graz, 1964) Letten-bauer daje neke nove momente za akvilejsko-istarsko područje, ali završava vrlo pesimistički: »Es scheint äusserst schwierig, fast aus-sichtslos, Licht in das Dunkel der Entstehung des glagolitischen Alphabets zu bringen...«

Za shvaćanje o slobodnijem Ćirilovu stvaralaštvu pri stvaranju glagoljskog pisma dala je svoj glas i Ruskinja E. E. Granstrem, ali je uzorke glagoljskih slova potražila u neredovnim znacima grčke pismenosti, tj. u specijalnim znacima koje su grčki stručnjaci upotrebljavali u kraticama, tahigrafiji, u medicini, astrologiji, alkemiji pa i u kriptografiji i magiji (О происхождении глаголической азбуки. Труды Отдела древнерусской литературы, XI, 1955, 300—313). Gramstremova pokazuje u svojim tablicama kako za 31 glagoljsko slovo postoje uzorci u spomenutoj grčkoj pismenosti koju je Konstantin-Ćiril bez sumnje poznao (i ŽK govori o njegovu studiju gramatike, geometrije, astronomije i muzike). Autorica odbacuje mišljenje Georgieva da bi ćirilica već prije stvaranja glagoljice dobila svoj konačan oblik. Ujedno ističe da je umjetna osnova glagoljskog pisma — koja je bila nepoznata širem krugu i grčkih i slavenskih pismenih ljudi — bila razlog beživotnosti i kratkotrajnosti glagoljskog pisma te brzom pobjedi ćirilskog pisma.

Spominjem na kraju još jedan pokušaj da se zagonetka o postojanju glagoljice objasni Ćirilovim originalnim stvaralaštvom. To je pokušaj Černohvostova iz 1949. o kojem je referirao V. Kiparsky na slavističkom kongresu u Moskvi 1958. i zatim u zborniku Cyrillo-Methodiana 1964. Po njemu Ćiril nije stvorio glagoljsko pismo ni na bazi grčkog ni latinskog pisma nego na kombinatorici kršćanskih simbola križa, trokuta i kruga (+ Δ \circ) tj. Kristova križa otkupljenja, svetog Trojstva i kruga savršenstva i beskonačnosti.

Nakon uvida u golemu diskusiju oko geneze glagoljskog pisma mogli bismo možda konstatirati neke općeprihvatljive postavke koje ovdje ne ćemo opširnije obrazlagati.

Prvo, Ćiril je doista izumio jedno novo pismo. U tom se slažu svi izvori. Pohvala Ćirilu i Metodiju čak izričito kaže: **НЕ НА ТОУЖЕМЪ ОСНОВАННИ СВОЕ ДѢЛО ПОЛАГАЮЩА, НЪ ИЗНОВА ПИСМЕНА ВЪЗВРАЖЬША.** Črnorizac Hrabar još govori samo o jednom slavenskom pismu: to je dakle pismo mogla biti samo glagoljica. Glagoljsko se pismo nije stvaralo postepenom evolucijom iz nekog drugog pisma nego je nastalo individualnim stvaralaštvom jednog čovjeka u hronološki prilično određeno vrijeme, tj. oko g. 861—863. Ako je tako, onda je donekle irelevantno iz kojih je elemenata Ćiril gradio svoje pismo, tj. koji su mu uzorci lebdjeli pred očima. Čovjeku široke grčke obrazovanosti i poznavaju semitskih pisama koji je obišao ne samo bizantski dio Balkana nego i Malu Aziju i Herson i Hazariju doista nije bilo teško izgraditi novi alfabet u koji će svjesno ili ne-

svjesno ući neki elementi grčke minuskule, grčke tahigrafije, po koji lik iz samaritanskog pisma pa čak indirektno i poneki »pričnomorski« znak. Važnije je od toga pitanje koliko je tvorac glagoljice uspio u svoj azbučni sistem prenijeti fonološki sistem svojega slavenskog jezika. A ta primjena je — po općem mišljenju — toliko uspjela da odaje čovjeka solidne obrazovanosti, filologa koji je vrlo dobro znao čuti i fiksirati slavenske glasove.

Geografsko područje gdje se u najstarijem periodu slavenske pismenosti — a pod tim mislimo na razdoblje od druge pol. IX do kraja XII stoljeća — pojavilo glagoljsko pismo doista je vrlo prostrano. To je Velika Moravska, Panonija i Češka, Bugarska i Makedonija, Bosna i Zahumlje, Hrvatska te prema sjeveroistoku Moldavija i Rusija. Poslije tog razdoblja glagoljica se uporno čuvala jedino u Hrvatskoj (sve do XIX st.) dok je iz svih drugih krajeva iščezla gotovo bez traga, potisnuta na zapadnoj strani od latinice a na istočnoj od ćirilice.

Dandanas gotovo čitav naučni svijet uzima kao sigurno da je polazište glagoljske (Konstantinove) pismenosti bila Makedonija. Neki, naročito E. Georgiev (Основныи вопросы возникновения старославянской — староболгарской — литературы itd. IV Международный съезд славистов. Славянская филология Сборник статей I, Москва 1958) posebno na tom inzistiraju pozivajući se na sporedne Ćirilometodske izvore iz kojih izlazi da su sveta braća prije moravske misije radila među bugarskim Slavenima, jer je kristijanizacija Slavena oko granice bizantijskog carstva bila za carstvo neophodna. Ali o tom Panonske legende šute. Naprotiv opširno govore o drugoj pozornici Ćirilove i Metodijeve djelatnosti — u Moravskoj i Panoniji — gdje se glagoljska pismenost svestranije razvila do sloma 885. Slijedeća etapa bila je Bugarska i Makedonija gdje su povratnici iz Moravske (vjerojatno i uz suradnju pojedinaca koji su već prije radili u ovom kraju) razvili veliku prosvjetnu aktivnost uz potporu knezova Borisa i Simeona, ali su doskora, i to u preslavskom centru naglije (početkom X stoljeća), a u ohridskom postepeno u toku X—XII stoljeća zamjenjivali glagoljsko pismo ćirilskim. U Rusiju se slavenska pismenost proširila djelomice u glagoljskom pismu, i to s jedne strane iz Češke (gdje se ćirilometodska pismenost održala još u X—XI stoljeću), a s druge strane iz Bugarske, ali je odavle prodrla u većoj mjeri ćirilica i doskora posve zavladała. (O glagoljici u Rusiji isp. pored ostalih

J. Vajs: *Hlaholica na Russi, Byzantinoslavica VII*, Prag 1938). Na sličan je način dopirala slavenska pismenost i u krajeve današnje Rumunije, i to u Transilvaniju još prije provale Mađara iz Velike Moravske (isp. P. Olteanu, *Aux origines de la culture Slave dans la Transylvanie du nord et le Maramures, Romanoslavica I*, Bukurešt 1958), a u Moldaviju iz Bugarske. Glagoljsko pismo i tekstovi upućuju na to da je u Hrvatsku slavenska (ćirilometodska) pismenost dolazila neposredno iz Moravske i Panonije odnosno Češke kao i s istočne strane, tj. iz Makedonije preko Zetske i Humske oblasti. Stoga zetsko-humska škola ima neke zajedničke crte grafije s hrvatskoglagoljskom školom i onda kad je već ondje vladala ćirilica. Srednjovjekovni bosanski tekstovi pokazuju da je i Bosna pripadala ovoj zoni te su i ondje stari glagoljski tekstovi u toku XIII—XIV stoljeća prepisivani ćirilicom. Za Rašku oblast nema pouzdanih indicija o tom kojim je putem i kada onamo prodirala slavenska pismenost i da li je i ondje bila neko vrijeme u upotrebi glagoljica (jer npr. za Marijinsko evanđelje, koje čuva neke zametke hrvatsko-srpskog jezika, ne može se dokazati da bi nastalo u srpskom kraju).

Zbog ovako velike teritorijalne rasprostranjenosti staroslavenske pismenosti i s time u vezi zbog njezine različite jezične i kulturne podloge te napokon i zbog toga što se u mnogim krajevima i katkada u istim spomenicima javljaju uporedo oba pisma, tj. glagoljica i ćirilica, slavistička nauka je morala da uloži veoma velike napore da utvrdi koji to jezik leži u osnovi tzv. staroslavenskog jezika, koje su promjene nastajale u kontaktu toga prvog slavenskog književnog jezika s novim jezičnim ambijentima i napokon koje je pismo starije odnosno koje je prije sistemizirano i kako je odrazilo staroslavenski fonološki sistem. Ovdje nije moguće raspraviti svu tu kompleksnu problematiku, nego ćemo ukratko iznijeti novije rezultate nauke jer je posljednjih decenija strukturalna lingvistika i gramatologija rješavala navedene probleme novim metodama i dala fundiranija rješenja.

Bugarska i makedonska dijalektologija kao i studij najstarijih slavenskih tekstova doveli su do općeprihvaćena mišljenja da u temeljima staroslavenskog jezika leži dijalekat solunskomakedonskog kraja tj. rodnog kraja Konstantina i Metodija. Iako je Konstantinov grafijski sistem, tj. glagoljica, jasno pokazao da je njegov autor imao grčko »grafijsko mišljenje«, ipak se danas fonološkim kriterijima utvrđuje da je on u svojem grafijskom sistemu vrlo dobro primi-

jenio glasovni sistem jednoga makedonskog narječja. Lingvistička analiza dovodi do rekonstrukcije sistema prvobitne glagoljske azbuke i ujedno do niza dokaza za prioritet glagoljice nasuprot ćirilici. Tu jezičnu i grafičku analizu provodio je u novije doba čitav niz slavista: N. Durnovo (1929), N. Trubeckoj (1938—1954), K. Horálek (1955—1957), F. V. Mareš (1956), J. Vrana (1960—1963), V. Tkadlčík (1956—1963), O. Nedeljković (1965) i drugi. Iako se njihovi rezultati u svim detaljima ne slažu, ipak oni u osnovi jedinstveno nastupaju te nam njihove postavke daju čvrst oslonac.

U staroslavenskom jeziku glagoljskih spomenika razabira se ovaj glasovni sistem: 10 usnih vokala (a, o, u, y, ѣ, ѝ, i, ü ili 'u, e, ä) i 3 nosna (ǫ, ǫ ili 'o, e), 22 konsonanta (b, p, m, v; d, t, s, z, š, ž, r, l, n, r', l', n'; č, c, s, k, g, h) i 2 makedonska palatalna konsonanta: (k', g'). Zbog nestašice glagoljskih spomenika iz IX stoljeća kao i zbog malenog broja sačuvanih iz X—XI stoljeća i njihova međusobnog neslaganja u grafiji vrlo je otežana rekonstrukcija fonološkog sistema Konstantinova jezika (posebno onog predmoravskog razdoblja); isto tako problematična je i rekonstrukcija prvotnog grafijskog sistema i njegove evolucije u ranim etapama, premda se općenito priznaje da je glagoljska azbuka fonološki dobro smišljena. Hrabrova tvrdnja da je Konstantin stvorio 38 pismena dobro se podudara s rekonstruiranim fonološkim sistemom, ali njegova rasprava »o pismenah« nije sačuvana ni u prvotnoj glagoljskoj verziji ni u ćirilskim prijepisima prije 1348., a isto tako nisu iz starijih stoljeća sačuvane ni azbučne molitve ni azbukvari ili abecedari. Stoga su njihovi podaci manjkavi ili iskrivljeni i zahtijevaju mučnu naučnu rekonstrukciju. To je i razlog činjenici da danas nema jedinstva u rekonstrukciji prvotnih Konstantinovih 38 grafema i odgovarajuće im glasovne vrijednosti; nema definitivnog mišljenja ni o smještaju pojedinih grafema u azbučnom nizu kao ni o prvotnom obliku pojedinih slova; poseban su problem i dvočlani grafemi (za u, y i za nazale). U takvoj situaciji u neprilici smo kako da široj publici predstavimo sastav i oblik prvotnog glagoljskog azbučnog sistema. Konačno najstariji spomenici iz X—XI stoljeća potvrđuju nam više od 38 grafema, pa Hrabrov podatak treba valorizirati.

Pored azbučnih molitava i abecedarija (naročito Münchenskog koji stvarno ima 38 slova) kičmu glagoljskog azbučnog sistema čuva originalan sistem brojne vrijednosti koji teče azbučnim redom glagoljice, a nije preuzet bez promjene iz grčkog sistema, kako je to

kod ćirilice. Glagoljski se sistem samo drži grćkog načela grupiranja u nizove po dekadskom sistemu: prva grupa su brojne vrijednosti 1—9, druga 10—90, treća 100—900, a ćetvrta koja poćinje sa 1000 (tj. slovom **Ѡ**) nije cjelovito potvrćena u glagoljskim spomenicima. To je i razlog Ńto u azbukvarima poredak slova poslije **Ѡ** i **ѡ** (= 2000) nije uvijek jednak. Kad bi se ćetvrta grupa popunila, u glagoljici bi bilo 36 slova s brojnom vrijednoću, dakle bi joŃ dva slova manjkala do broja 38.

PoŃto je proućio izvore, osobito abecedarije i azbućne molitve J. Vrana (Staroslavenski grafijski sistem i njegova fonetska realizacija, Radovi Zavoda za slavensku filologiju 5, Zagreb 1963; O postanku i karakteru staroslovjenskih azbukvara i azbućnih molitava, Filologija 4, Zagreb 1963) pridajući najveću vaŃnost Műnchenskom abecedariju zakljućuje da je prvotni glagoljski azbukvar imao ovaj sastav (kojemu mi dodajemo i brojnu vrijednost):

1. Ѡ — 1	10. Ѡ — 10	19. Ѡ — 100	28. Ѡ — 1000
2. ѡ — 2	11. ѡ — 20	20. ѡ — 200	29. ѡ — 2000
3. Ѣ — 3	12. Ѣ — 30	21. Ѣ — 300	30. Ѣ —
4. ѣ — 4	13. ѣ — 40	22. ѣ — 400	31. ѣ —
5. Ѥ — 5	14. Ѥ — 50	23. Ѥ — 500	32. Ѥ —
6. ѥ — 6	15. ѥ — 60	24. ѥ — 600	33. ѥ —
7. Ѧ — 7	16. Ѧ — 70	25. Ѧ — 700	34. Ѧ —
8. ѧ — 8	17. ѧ — 80	26. ѧ — 800	35. ѧ —
9. Ѩ — 9	18. Ѩ — 90	27. Ѩ — 900	36. Ѩ —
			37. ѩ —
			38. Ѫ —

Ako se i ne osvrnemo na stariju literaturu (Jagić, Vajs, Kuljba-kin, Nahtigal i dr.) već samo na novije autore (poćevŃi od Durnovoa i Trubeckog do MareŃa i Tkadlćika) vidimo da se oni u nekim stva-rima ne slaŃu s navedenom Vraninom rekonstrukcijom glagoljskog azbukvara ni u glasovnom ni u grafijskom pogledu. Tako npr. MareŃ (Vznik slovanského fonologického systemu a jeho vűvoj, Slavia XXV, 1956, 494) dolazi do broja 38 prvotne azbuke na taj naćin da uzima u obzir samo stare jednoćlane grafeme, a izostavlja dvoćlane ili sloŃene. Njegov azbućni niz ima u porećenju s Vrani-

nim ove razlike: ispred znaka Ѡ dodana je varijanta ѡ , znak »ižice« Ѣ je iza Ѡ , za njom je Ѥ , iza Ѣ stoji Ѧ poslije dva poluglasa slijede Ѧ , ѧ , Ѩ , ѩ , Ѫ , ѫ . To su rezultati u krugu kojih su se kretali Durnovo, Trubecki, Horálek i zatim Tkadlčík. Po ovom shvaćanju uzeti su u azbučni red i znaci koji su služili kao sastavni dijelovi kombinovanih slova tj. Ѧ (ö) i ѧ (N) i Ѣ (ćir.ѣ). Uzeta su i tri znaka za glas i tj. Ѡ , ѡ , Ѣ (čemu je Tkadlčík posvetio posebnu raspravu: Trojí hlaholské i v Kyjevských listech, Slavia XXV, 1956). Nasuprot uobičajenom shvaćanju da su u prvu Konstantinovu azbuku bila uzeta samo dva znaka za i (u duhu grčkog grafičkog mišljenja ι i η) Tkadlčík je dokazao da su se u Velikoj Moravskoj izdiferencirale tri funkcije slova i tj. $\text{Ѡ} = i$, $\text{ѡ} = ji$ i $\text{Ѣ} = \check{i}$ (bj ili jv); pritom su prva dva znaka ipak shvaćena kao grafijske varijante koje ne mijenjaju osnovni sistem. Kad se prilikom prijenosa pisma u Bugarsku provodila druga reforma glagoljske pismenosti, na razlikovanje varijanata $\text{Ѡ} / \text{ѡ}$ se zaboravilo, a Ѣ je bio shvaćen kao otegnuti meki jer. Oko vrijednosti i položaja slova Ѡ i ѡ (u Vraninom nizu br. 12 i 26) u nauci je bilo veoma mnogo rasprave, jer su i abecedariji i azbučne molitve kao i sami tekstovi ostavili oko njih pometnju. S obzirom na to da se grafem ѡ ne nalazi ni u Kijevskim listićima ni u Zografskom evanđelju — naime u Kij. je na njegovu mjestu ѣ , a u Zogr. slova Ѡ — nametalo se mišljenje da je ѡ nastalo kasnije kao ligatura š+t. I prof. Vrana je sklon mišljenju da znaka ѡ nije bilo u prvotnoj glagoljici (istodobno kod toga ostaje i R. Auty: Glagolitic Ѡ and ѡ , Ivšićev Zbornik, Zagreb 1963), pogotovo s obzirom na činjenicu da se na njegovu mjestu, tj. pod rednim brojem 26 u Münchenskom abecedariju nalazi jedan posve drugi i neobičan znak (v. gore), u njegovu ćirilskom dijelu slovo и , u Pariškom abecedariju naziv »pe«, u Radosavljevoj azbuci ѡ , a u mlađim hrvatskoglagojskim azbukvarima nazivi »šta« ili »šća«. U glagoljskim spomenicima XI stoljeća s makedonskog područja kao i u ćirilskim tekstovima ovog i slijedećih stoljeća znak ѡ — ѡ dobio je stalnu vrijednost grupe š+t. Slovo Ѡ se u starim glag. spomenicima piše redovito u stranim riječima i to na mjestu gdje je stajalo grčko γ pred vokalima prednjeg reda, a u bugarsko-makedonskim ćirilskim spomenicima nema mu zamjene; u slavenskim riječima zavladała je posve grupa žd . Na zapadnoj strani, tj. u hrvatskoj glagoljici, sačuvao se »đerv« gotovo bez iznimke samo u stranim riječima (inače je i ovamo prodrlo žd), a u zapadnoj ćiri-

lici, tj. u zetsko-humskoj i bosanskoj školi, potvrđeno je to slovo u obliku ѣ i na mjestu grčkog palatalnog γ kao i na mjestu praslavenskog dj (npr. u ispravi Kulina bana i u Vukanovu evanđelju). Cjelokupni fonološki i grafijski problem oko znakova ѣ i ѣ kao i oko ostalih fonološko-grafijskih otvorenih pitanja starije slavenske pismenosti najiscrpnije je proanalizirao V. Tkadlčík (Dvě reformy hlaholského písennictví, Slavia XXXII, 1963). On je pokazao kako je Konstantin-Ćiril stvorio ova dva slova za makedonske reflekse k' — g' praslavenskih glasova tj — dj; u Moravskoj je provedena prva reforma glagoljske pismenosti pa su tom zgodom makedonski refleksi zamijenjeni moravskim (češkim) refleksima c — z; kad su Metodijevi učenici 885—886. prenijeli glagoljsku pismenost u Bugarsku, izvršena je ovdje druga reforma, pri čem su se stari makedonski i moravski refleksi zamijenili bugarskim št — žd. Ovu promjenu nosio je vladajući sloj preslavske Bugarske, jer je ona bazirana na istočnobugarskom dijalektu, ali ova je reforma bila toliko vitalna da je pomalo zahvatila cijelu Bugarsku i Makedoniju, a protegnula se što putem glagoljice a što putem ćirilice i u Rusiju i na zapad do u Hrvatsku. Ova raširenost bugarskih refleksa stvorila je dojam da su već u Konstantinovoј glagoljici bili predstavljeni bugarski refleksi št — žd. Iz toga se zaključivalo da Kijevski listići ne mogu biti stariji od X stoljeća, a s druge strane neki su zastupali mišljenje da su makedonski refleksi k' — g' nastali pod utjecajem srpskog jezika. Jedno i drugo mišljenje danas se korigira.

Pored navedenih fonološko-grafijskih pitanja jedno je još vrlo važno, a to je tretiranje glasa j. U staroj glagoljici nije bio za taj glas stvoren poseban grafem. Lingvistika je danas uglavnom suglasna u mišljenju da u Konstantinovu dijalekatskom fondu nije postojao glas j kao samostalan fonem, nego da je sačinjavao popratni elemenat vokala prednjeg reda na početku riječi i unutar riječi iza vokala. Palatalni suglasnici r', l' n' nisu se u staroj glagoljici razlikovali od svojih nepalatalnih parova, njihova je palatalnost bila uvjetovana od njihova položaja, tj. tretirali su se kao konsonant + palatalni vokal. Stoga vokali (grafemi za) ě, e, ę nisu dobili jotovanih korelata kao što su ih dobili vokali stražnjeg reda u i o (ѣ — ꙗ i ѣ — ѣ). Istom kad je u X stoljeću nastupio proces depalatalizacije mekih suglasnika osjetila se u preslavskoj Bugarskoј potreba prejotiranih grafema koji bi predstavljali korelate nejotiranih ě, e, ę. No ovi novi grafemi došli su do izražaja istom u reformiranoј ćirilici kao slova ѣ, е, ѣ. Znak ѣ

pisao se za glas *a* iza palatala, a izgovor slova *ѣ* pomjerio se prema vokalu *e* iza tvrdih konsonanata. U glagoljskoj pismenosti ostalo je pri staroj grafiji pa je ona primijenjena i na konzervativnu ćirilicu zetsko-humske škole pod utjecajem s jedne strane makedonske, a s druge strane hrvatske glagoljice — što se najbolje očitovalo u pisanju slova *ѣ* i u vrijednosti staroga *ě* kao i grupe *ja*.

Spomenuti kao i ovdje nespomenuti fonološko-grafijski problemi oko najstarijeg razdoblja glagoljskog pisma ostaju i dalje predmet slavističkih rasprava. Zasad — pored već citirane literature — upućujem čitaoca na rad Olge Nedeljković: Još jednom o hronološkom primatu glagoljice, Slovo 15—16, Zagreb 1965. Ja ću umjesto toga nešto reći o grafijskom karakteru i morfologiji najstarije glagoljice.

Sačuvani knjiški glagoljski spomenici dijele se geografski i paleografski na tri područja i razdoblja: jedno je moravsko-panonsko (češko) iz kojeg su poznata samo dva manja spomenika (Kijevski listići, možda iz IX—X st., i Praški odlomci vjerojatno iz XI st.); drugo je bugarsko-makedonsko područje iz kojeg su potekli gotovo svi glagoljskostaroslavenski rukopisi (Zografsko evanđelje, Marijinsko evanđelje, Assemanijev evanđelistar, Kločev glagoljaš, Sinajski euhologij, Sinajski psaltir itd. koji se hronološki možda redaju od kraja X ili od početka pa do kraja XI stoljeća); treće je hrvatsko područje iz kojeg se možda niti jedan knjiški spomenik ne bi smio datirati prije početka XII stoljeća (Grškovićev odlomak, Mihanovićev odlomak, Bečki listići, Baščanski ostrišci, Krakovski odlomci itd.). Hrvatsko je područje prihvatilo moravsko-panonsku glagoljsku tradiciju, ali je zatim uhvatilo korak s makedonskom (ohridskom) školom pa između njih naziremo i prelazno područje kojemu vidimo tragove u Marijinskom evanđelju, Kločevu glagoljašu, Budimpeštanskom fragmentu (isp. P. Király, Das Budapester glagolitische Fragment, Studia Slavica, I, Budapest 1955), Grškovićevu fragmentu i Mihanovićevu fragmentu i u kasnijim bosanskim ostacima glagoljice (isp. Vj. Štefanić, Splitski odlomak glagoljskog misala starije redakcije, Slovo VI—VIII, Zagreb 1957).

Grafijska struktura i stil pisma (pored promjena što ih je tražio fonetski razvitak) u spomenutim su se razdobljima razvijali kao što su se pojedina slova i morfološki razvijala tako da se s vremenom dobio velik broj oblika slova i drugih lokalnih osobina. Još uvijek

pokazuju gravitaciju prema gornjoj liniji koju široko zaposjedaju, dok se u glagoljici mnoga slova drže gornje linije »samo jednom rukom, jednim prstom, na kojem počiva teret čitavog tijela« (77—78). Ona je sklona mišljenju da taj atektonski način pisanja nije mogao biti predviđen već kod stvaranja alfabeta nego da je to sekundarna pojava koja nije našla sljedbenika. Na njeno izvođenje doskora je reagirao O. Menhart (O prvenství moravské hlaholice, Slavia XXV, 1956) tvrdeći da baš izraziti oblici, skladna struktura i čitljivost dokazuju prvotnost (prioritet); da je tvorac glagoljice bio svjestan da ispravan odnos između grafijske kvalitete i kvantitete znakova iziskuje veći linijski raspon pa je stoga ostavio pisaru mogućnost da u području donjeg dijela slova ne mora složenijsa slova stiskati i deformirati kako su to činili pisari Zografskog, Assemanijske i drugih kodeksa kod kojih je ekonomično i racionalno gledište potiskivalo očito smjele elemente prvotne invencije (199). Menhart postavlja logično pitanje: Kako bi se mogao objasniti postupak pisara koji bi napustili prvobitnu dvolinijsku osnovu? Ako se k tome doda da praksa pisara Kijejskih listića nije ostala bez sljedbenika, nego da je u prilično velikoj mjeri potvrđena u praksi hrvatskih glagoljskih pisara koji su pisali pod gornjom linijom, onda bismo mogli doista dati pravo Menhartu i starijim paleografima. Mislim da je traženje dvolinijskog sistema kod makedonskih pisara doista moglo biti pod svjesnim ili nesvjesnim utjecajem grčkog pisma. Možda se i u ovom momentu može vidjeti jedan od vidova reforme o kojoj govori Črnorizac Hrabar ili one o kojoj govori kraća Klimentova legenda.

U prirodi je majuskulnih slova (ustavnog pisma) da su izolirana, da predstavljaju zasebne cjeline, a ta se osobitost pogotovo ispoljava u glagoljici koja ima relativno dosta velik broj slova zatvorene forme (kao npr. σ , ρ , σ , Δ); no i u kasnijem razvitku tj. u minuskulnom pismu glagoljica je dobrim dijelom ostala nepovezano pismo, bez spojnih poteza. Povezanost se donekle postizava povećavanjem broja ligatura, tj. pokrivanjem jednakih susjednih dijelova slova (očica, kružića) ili susjednih vertikalnih linija. Takva je situacija ostala i u kasnijoj hrvatskoj glagoljici tako da je i stvaranje pravog kursivnog pisma tek djelomice i kasno ostvareno (od druge pol. XIV stoljeća).

U glagoljskoj paleografiji mnogo se pažnje posvećivalo distinkciji pisma po okruglosti odnosno uglatosti slova pa se na tom momentu gradila i periodizacija glagoljskog pisma. Na toj osnovi već

je davno glagoljica podijeljena na oblu i uglatu glagoljicu. Pod oblom se podrazumijevalo i pismo Kijevskih listića kao i pismo gotovo sviju spomenika bugarsko-makedonskog razdoblja pa se obla glagoljica nazivala i bugarskom glagoljicom; uglata glagoljica bila je nazvana hrvatskom glagoljicom, jer se imalo pred očima mlađe hrvatsko ustavno pismo XIII—XV stoljeća kada je ono bilo doista uglato. Naziv »bugarska« glagoljica ne zadovoljava, jer je glagoljica u pravoj Bugarskoj bila relativno malo u upotrebi, a obli su duktusi bili svojstveni i moravskoj i makedonskoj kao i starijoj hrvatskoj glagoljici. Niti naziv uglata glagoljica ne može se posve pokrivati s pojmom hrvatske glagoljice, jer je uglatost kao grafijski stil ili grafijska nužnost bila poznata i u Makedonskim spomenicima s kraja XI i iz XII stoljeća (npr. Sinajski psaltir, Ohridsko evanđelje, Bitoljski triod — o kojem isp. J. Ivanov, Български старини изъ Македония, Sofija 1931, 452—467). Prema tome problem oblosti-uglatosti stvar je stila koji se može i samostalno razvijati na različitim geografskim tačkama. Od kraja XI stoljeća svuda je prevladavala tendencija prema uglatosti pa ja mislim da je do nje došlo istodobno u Makedoniji i u Hrvatskoj pa čak i u Češkoj (primjer su Praški odlomci) zbog težnje da se glagoljskoj minuskuli dade karakter dvolinijskog pisma odnosno da se što potpunije zaposjednu obje linije. Dok nije stvorena ova tendencija dotle je stil pisma koje se odlikovalo zatvorenim likovima mogao, prema ukusu, lavirati između oblosti i uglatosti. Tako se može protumačiti umjerena oblost Kijevskih listića, najveća zaobljenost oblika u Assemanijevu evanđelju i umjerenija oblost u Zografskom evanđelju do prelaznosti u sinajskim kodeksima. Naravno da je pritom imao svoju ulogu i pisarski pribor. Na često postavljeno pitanje kojem je stilu pripadalo prvotno Ćirilovo pismo, ne može se bez daljnega odgovoriti, a stvar nije ni tako relevantna pa se možemo zadovoljiti s mišljenjem da je vjerojatno Ćirilov stil bio umjerena zaobljenost.

Svakako treba imati na umu da ako danas u periodizaciji glagoljskog pisma upotrebljavamo za dva osnovna perioda (tj. do XII st. i od XII st.) nazive obla i uglata glagoljica, ne mislimo da je princip distinkcije samo oblost odnosno uglatost oblika nego u definiciju ulaze: postojanje ili nestajanje znakova za nazale, za jery (ѣ), za dzelo (ѣ), za jedan ili oba poluglasa (ѣ i ѣ), reduciranje znakova koji su zadržali samo brojnu vrijednost, obilježavanje palatalizacije (prejotacije), linijski sistemi i posebno morfologija pojedinih slova koja autonomno evolviraju dugom upotrebom. Uosta-

lom u cijelom prvom razdoblju možemo u oba slavenska pisma gledati period evolucije i revolucije bilo u manjim bilo u većim razmjerima. Neustaljenost i promjene pojedinih znakova ili oblika idu u male zahvate, ali stvaranje novog linijskog sistema ili napuštanje znakova koji više nemaju odgovarajuće glasovne vrijednosti u određenom dijalektu ili jeziku to predstavlja veći zahvat; najveći zahvat svakako bio je promjena glagoljskog u ćirilsko pismo. Koezistencija ovih dvaju pisama koja je toliko potvrđena u spomenicima ne samo Bugarske i Makedonije nego i Rumunije, Rusije pa čak i Češke (Sazava), a na jugozapadu u ćirilskim i glagoljskim spomenicima Zete, Huma, Bosne i Hrvatske upućuje na uzajamne utjecaje na različitim nivoima. Stoga se među ostalim elementima neustaljenosti u glagoljici može posve realno govoriti i o ćirilsko-grčkim slovima u makedonskoj i hrvatskoj glagoljici XI—XII stoljeća. Dobro je poznato da su se u makedonskim glagoljskim spomenicima pisari znali katkada poslužiti grčko-ćirilskim uncijalnim slovima, naročito slovima M, T, B (osobito u Sinajskom psaltiru). To je bilo povod da je svojevremeno Pogorelov došao na misao da se ćirilica formirala postepenim zamjenjivanjem glagoljskih slova grčkim slovima. Ta se Pogorelovljeva ideja ne može više prihvatiti, jer se u posljednje vrijeme s vrlo velikom vjerojatnošću dokumentira (naročito od Ivana Goševa) da je ćirilica nastala svjesnom reformom na samom početku Simeonova vladanja interpoliranjem glagoljskih znakova za negrčke glasove u grčko pismo. Ali kako je u doba degradacije (krize) glagoljskog pisma postojao prodor grčko-ćirilskih znakova u glagoljicu, dokaz su i hrvatskoglagoljski spomenici (osobito epigrafski) XI—XII stoljeća. Tako nalazimo u Bečkim listićima M i I, u Mihanovićevu odlomku M, i H, u Krčkom natpisu I, u Bašćanskoj ploči M, N, O, T, I, B, u Grdoselskom natpisu M itd. Te se pojave mogu pripisati jakoj ekspanziji bugarske ćirilice ne samo u Makedoniju nego i u sve susjedne krajeve, a vjerojatno i jačoj prisutnosti bizantskog carstva u slavenskim oblastima Balkana u XI stoljeću (uključivši ovamo i bizantsku Dalmaciju).

*

* * *

Za probleme morfologije i svih gore dotaknutih pitanja glagoljskog pisma od posebnog su interesa glagoljski epigrafski spomenici. Njihovo svjedočanstvo je to dragocjenije što su oni djelo-

mice direktno ili indirektno datirani i što su svi sigurno lokalizirani. Slabija strana knjiških spomenika je baš u tome što nisu datirani i što im nije tačno utvrđeno mjesto gdje su pisani. Njihovo se nalazište nikako ne poklapa s mjestom njihova postanja kao što je kod epigrafskih spomenika. Osim toga u posljednje se vrijeme pronašlo epigrafskih spomenika koji se hronološki znatno više približuju vremenu postanja glagoljskog pisma nego knjiški spomenici, a s druge strane niz novootkritih spomenika potvrđuje i evoluciju glagoljskog pisma i njegov udio u formiranju mlađeg grafijskog sistema tj. ćirilskog.

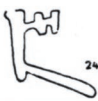

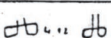

Mi ćemo se ovdje osvrtno samo na glagoljsku epigrafsku građu koja se može datirati do kraja XII stoljeća, jer je za probleme koji nas interesiraju, a osobito za makedonsko područje, jedino ona relevantna. U ovom najstarijem periodu našlo se glagoljske epigrafske građe u ovim krajevima: u istočnoj Bugarskoj (uglavnom u Preslavu), u Makedoniji (samo jedna potvrda), u Rumuniji (Dobruđi samo jedna potvrda), u Rusiji (Novgorodu dvije potvrde) i u zapadnoj Hrvatskoj. Hrvatska je građa najbolje zastupana, ali je bugarsko-preslavska najstarija i tek nedavno valorizirana pa ćemo najprije o njoj govoriti.

I. Arheološka otkrića u tzv. Okrugloj ili Simeonovoj crkvi u Preslavu iznijela su na javu posljednjih decenija zanimljivu epigrafsku građu koju su publicirali i obrađivali Kr. Mijatev, Vera Ivanova i Ivan Gošev. Od naročitog su za nas interesa Goševljeve analize i rezultati u knjizi Старобългарски глаголически и кирилски надписи от IX и X в, Sofija, Българска академия на науките, 1961, a rezimirani u raspravi Развитие на негрцките кирилометодиевски буквени знаци в т. нар. кирилица u zborniku Хиляда и сто години славянска писменост 863—1963, Sofija 1963, 275—286. U preslavskom materijalu su konstatirani grafiti urezani u svježu žbuku još od vremena same gradnje crkve, a u nekima od njih prepoznao je Gošev imena bugarskih knezova Borisa i Simeona pa čak i datiranje g. 893. Takvi historijski natpisi pisani su »grčko-glagoljskim« pismom, tj. grčkim slovima kojima su za negrčke glasove dodana glagoljska slova, a crkveni tekst i abecedari pisani su glagoljicom. Te su činjenice od goleme važnosti za povijest slavenskog pisma pa je potrebno zadržati se na nekim pojedinostima.

Budući da se radi o relativno sitnoj epigrafskoj građi koja je i slabo sačuvana, govorit ćemo o skupinama kako ih je razvrstao

Gošev i zadržati njegovu numeraciju natpisa, ali naša će pažnja biti koncentrirana samo na glagoljski materijal.

Prva skupina od tri grafita odnosi se na podizanje Okrugle crkve i izbor Simeona za kneza g. 893. Sva tri su pisana »ćirilicom«, ali sadrže negrčka glagoljska slova: u br. 1 je osamljeno ali tipično u preslavskom materijalu glagoljsko slovo za ъ, u br. 2 je ime **БѡРИСКЪ** s istim tipičnim glagoljskim znakom za ъ, a u br. 3 su u povećem ćirilskom grafitu s imenom Simeon i godinom 6401=893 glagoljska slova за ч, ѡ, ш, ѡ, ѡ te slovo за Ѣ, koje Gošev također smatra glagoljskim, i poluglagoljsko т. (Sva ta slova citiram ćirilskim slovima te upućujem na priloženu tablicu u kojoj je nacrtan izvorni glagoljski tip slova te uza nj broj natpisa u kojem znak dolazi).

д	† ₀ ₂₄	м	 ₃	ѡ	 _{24 30 7 8 10}
б	Ѣ _{4, 6} ѡ ₁₂ ₂₄	н	—	б	 _{1 3 6 7 11}
в	 ₀	о	—	Ѣ	Ѣ ₁₅
г	 _{0 c}	п	—	ѡ	 _{10 20 20}
д	 _{0 б}	р	—	Ѣ	Ѣ _{3 14}
е	 _{0 7 c}	с	 ₄	ѡ	ѡ _{3 7 19}
ж	 _{0 11 20}	т	 _{0 10 3}	Ѣ	 ₁₆
з	 _{0 11}	ѡ	—	ѡ	 ₁₁
и	—	ѡ	 ₀	ѡ	—
і	 _{0 5 6}	пѣ	 _{0 2}	ѡ	—
и	 ₀	ѡ	 ₀	ѡ	—
ѣ	 ₀	ѡ	 _{3, 6}	ѡ	—
к	 ₀	ѡ	 _{3, 0}	ѡ	—
л	 ₀	ѡ	—	ѡ	—

Najstariji glagoljski epigrafski materijal (po Goševu)

U drugoj skupini grafita koji se odnose na gradnju i posvećenje krstionice iste crkve (Gošev br. 4, 5, 6 i 7) nalaze se tri odnosno četiri glagoljska natpisa i jedan »ćirilski«. Natpis br. 4, pisan sitnim glagoljskim slovima 3—17 mm Ivanova i Gošev čitaju: с̄тн г̄н б̄ж е̄ tj. Sveti (posveti) gospodi bože — odlomak obrednog teksta pri posvećenju crkve. Uz osebujni znak križa Gošev vidi još dva sitna glagoljska slova ϕ i x te ih smatra ostatkom jednog azbukvara pa pred njima naslućuje i glagoljsko oy. (Vidi sliku u našem prilogu br. I). Potpuniji glagoljski azbukvar, pisan sitnim slovima minuskulgog karaktera vis. 4—5 mm, našao je Gošev na zapadnom zidu Okrugle crkve (njegov br. 6), ali su mu ostala čitljiva samo slova: а, б, в, г, д, е, ж, ѕ, і, н, љ, к, л. (Vidi našu sliku br. II). Pisanje azbuke pokušava Gošev objasniti starim zapadnim obredom krštenja crkve. Ostatke jedne azbuke vidi Gošev i u blizini gornje, ali njena slova, ovoga puta iz drugog dijela azbuke, nisu postavljena u ispravan linijski ni azbučni red. Njihov izgled dao je Gošev u tabli VI^ж, ali njegovo čitanje na str. 65 čini se da nije adekvatno (isp. našu sliku br. III). U prvom slovu s lijeve strane koje je ledirano može se čitati glagoljsko ѡ (nalik na analogno slovo u Münchenskom abecedariju), zatim jedan znak koji bi bio također nalik na 26. slovo u Münchenskom abecedariju poznato po nazivu »pe« (isp. tablicu, gdje je to slovo crtano po fotografiji, a ne po Goševljevu crtežu) te ц, ч, ш, њ, њ. Ovo je dragocjena potvrda za ovaj dio glagoljske azbuke pa Gošev pri tom citira odgovarajući dio Konstantinove Azbučne molitve:

О чьствѣнаѣ прѣсвѣтѣѣ тронце
печаль мою на радость прѣложи
цѣломоудрено да начьновѣ пьсати.

U istoj skupini pod br. 5 vide se i ostaci jednog natpisa na kojem su jasna glagoljska slova мѣ . U toj skupini pod br. 7 nalazi se i ćirilski natpis **ЖИЗНЬ ТВОРА [И СТЬ] КРЪСТЬ** u kojem su tri glagoljska negrčka slova: u prvoj riječi i u trećoj to su poluglasovi ѡ i ѡ, a u drugoj nazal ѡ . O sadržaju Gošev misli da se odnosi na štovanje krsta.

U skupini grafita koji se odnose na smrt cara Simeona g. 927. (br. 8 i 9) kao i u ostalim preslavskim natpisima (br. 10—14) čitaju se ćirilski tekstovi skromnog opsega s nekoliko glagoljskih slova. U prvom redu ponavlja se tipični poluglas. U br. 11 su tri glagoljska slova u riječi [КѢН] ѡСѢ, i to: ѡ, С i Ѣ. U br. 12 tj. u ikonografskom ćirilskom natpisu МРѢ БЖ, upotrebljena su u drugoj riječi oba glagoljska slova, i to Ѣ u takvom obliku da donji potez izlazi iz srednjeg zuba (vidi u Goševa sliku 63 na str. 73 i našu tablicu). U br. 14 je trag osebujnom obliku slova Ъ koje Gošev zove glagoljskim.

U najstariju skupinu, tj. onu iz g. 893—927. ide i onaj epigrafski glagoljsko-ćirilski materijal (br. 24) koji se opaža na okviru jedne ploče s runskim znacima koja se nalazi u Nar. muzeju u Sofiji (u Goševa tabla XXVIII^b i izvod u slici 103 na str. 125 i na slici 104 na str. 126). Tu je u naročito ornamentiranoj stilizaciji ucrtan početak glagoljske azbuke, ali se jasno vide samo slova Ѣ i Ѱ, a ispod njih su nazivi slova pisani ćirilicom: ѡСѢ (s karakterističnim glagoljskim poluglasom) i [Ѣ]СѢ[?] (vidi našu sliku br. IV). Slova Ѣ i Ѱ ne mogu se svojim ornamentiranim i uveličanim oblicima poređivati ni s jednim drugim poznatim slovima. Na toj je ploči i jedan krupni znak i ispod njega Ѡ (isp. našu sliku br. V) pa Gošev uzima gornji znak za glagoljsko, a donji za grčko Ѡ ističući da se obje varijante upotrebljavaju u glagoljskim spomenicima.

U preslavskom i drugom ćirilskom materijalu koji hronološki slijedi izravno ili neizravno datiran u X—XI stoljeće može se lijepo pratiti konsolidaciju i stilsko izjednačenje ćirilskog pisma, a s time i udaljavanje od prvotnih glagoljskih oblika koji su kao negrčki grafemi ušli u ćilicicu. Neki glagoljski oblici mogu se pratiti s interesom i u to kasnije vrijeme. Osobito je zanimljiv razvitak znaka »jer«, npr. u Dobrudžanskom natpisu iz g. 943. koji je nalik na kasnije ćirilsko Ъ (isp. našu tablicu br. 15), a na istom natpisu je i već prije konstatirani uglati nazal. Tako je i u natpisu monaha Ananije iz grada Aescus na Dunavu, koji Gošev datira u X stoljeće, evolvirani »jer« u dva do tri prelazna oblika između starijeg glagoljskog i novijeg ćirilskog (isp. u našoj tablici br. 16), a tu je i osobiti oblik nazala kojemu je u osnovi grčko Α.

Ako poblizhe ogledamo Goševljeve glagoljski materijal u glagoljskim i u ćirilskim spomenicima IX—X stoljeća, kako je prikazan u

našoj tablici kao i u tabelama Goševa na str. 116—118, vidimo da je on dragocjen za glagoljsku i ćirilsku paleografiju i o njem će se morati voditi mnogo računa. Tu smo utvrdili prvotni znak za Ѣ , Ѣ , Ѣ , našli smo sva tri znaka za glas i, konstatirali smo varijante za nazale prednjeg reda, varijantu za Ѣ i Ѣ , a osobito za Ѣ . Slovo »pe« potvrđeno je na 26. mjestu u obliku nalik na oblik u Münchenskom abecedariju, a jedan i drugi znak izgleda da odražavaju grčko ϐ koje je i u nekim kasnijim abecedarijima (npr. u Radosavljevu) na tome mjestu. Slova Ѣ nismo našli kao ni nazala stražnjeg reda. Slučajno nisu ovdje potvrđena ni neka druga glagoljska slova.

U smislu Homatijanova Žitija Klimentova Gošev se pridružuje mišljenju da je Kliment u nekim pojedinostima reformirao glagoljsko pismo pa da su te promjene ušle i u ćirilsko pismo. To se posebno tiče reduciranog oblika grafema Ѣ i Ѣ kao i formiranja znaka Ѣ kakav je u br. 3 i 14 tj. s ligaturom od reduciranog glagoljskog poluglasa i slova Ѣ . Teže je prihvatiti Goševljevo mišljenje da je grčka varijanta slova ϐ ušla u glagoljicu naknadno i da je tomu odraz upotreba oba znaka u Kijevskim listićima. I mišljenje o Klimentovoj reformi slova Ѣ u glagoljici iziskuje objašnjenje onakvog tipa poluglasa kakav je u Kijevskim, tj. s obje petljice okrenute na lijevo i s dijakritičkim znakom samo na lijevoj strani.

II. Prelazimo na epigrafski materijal drugih krajeva. Čudimo se što u Makedoniji nije nađeno glagoljskih epigrafskih spomenika, kad se zna da je u Makedoniji bila glagoljica u upotrebi dulje nego u Bugarskoj. Da li je dovoljno obrazloženje toj pojavi tvrdnja da se glagoljica upotrebljavala u stvari kao crkveno pismo, a da je ćirilica rano postala pismo administracije? Jedini ostatak glagoljice u epigrafici Makedonije nalazimo u crkvi manastira sv. Nauma na Ohridskom jezeru. Tu nalazimo na dvije mramorne kolone na svakoj po jedan urezani zapis. Na sjevernoj je pisan samo ćirilskim slovima, a na južnoj glagoljskim i ćirilskim. Natpisi, kako ih je crtežem publicirao Jordan Ivanov (Български старини изъ Македония, Sofija 1931, 53), nisu vjerni ni jasni. Na sjevernoj koloni je Ivanov pročitao: и в і ч + п п а. Na našoj slici br. VI vidi se da su prva dva slova u ligaturi, da se slovo I ne vidi i da je četvrto slovo staro ćirilsko ч u obliku čaške; п п а desno od križa kratica je за попа ili епископа. Natpis na južnoj koloni ima ispod ovećeg krsta

četiri reda u kojima ima ćirilskih i glagoljskih slova, ali Ivanov nije pored crteža dao i potpuno čitanje teksta. Fotografija natpisa (isp. sliku br. VII) prikazuje nešto drugačije stanje nego crtež Ivanova, ali ni iz nje se ne dađu identificirati sva slova. Mislim da se ovdje radi o dva različita natpisa: prvomu pripadaju 1. i 2. red, a drugomu 3. i 4. red. U prvom redu su problematična slova 2., 3. i 6., a u drugom 1. i 3. U prvom redu 2. slovo je nalik na 3. slovo drugog reda koje J. Ivanov i V. Ivanova čitaju kao glagoljsko \uparrow (a); no budući da je 1. slovo ćirilsko Δ , nema vjerojatnosti da za njim slijedi opet a. Ivanov crta 3. slovo kao з , dok je meni više nalik na ustavno ćirilsko E. U drugom redu čini se da je pouzdano 2. slovo н te 4. do 7. писца pa se zato logično suponiralo na 3. mjestu slovo \uparrow (koje smo stavili u sumnju) te čitalo написца . Pokušavam odgonetnuti čitanje uz pretpostavku da onaj znak u prvom redu (slovo 2) i u drugom (slovo 3) koje izgleda kao runski znak treba čitati с , a da je u drugom redu klesarskom omaškom došlo do slova н umjesto н . U takvom slučaju bih natpis čitao: $\Delta \text{ сѣ маланецъ } | \text{ъ исписца}$. Ostavio bih još otvorenu alternativu u imenu маланецъ . Natpis bi dakle mogao predstavljati signaturu majstora koji je nešto oslikao, isklesao ili ukrasio. — Natpis na slici se ni u 3—4 redu ne podudara s crtežem što ga je publicirao Ivanov. Prvo slovo je njemu glagoljsko \uparrow (a), a na slici to nikako nije, nego je više nalik na iskrivljeno glagoljsko P (н). Drugo je slovo glagoljsko B (н), za njim slijedi nekoliko poteza koje je teško dovesti u neki suvisli sklad, a na kraju je grubo klesano uglato glagoljsko D (оу). U četvrtom redu se jasno vide glagoljska slova ѠѠ (ла) i za njima ćirilicom попъ . Ovdje imamo dakle vjerojatno posla sa zapisom nekog popa kojemu je ime svršavalo na -оула , a to bi mogao biti Никоула . По paleografskoj ocjeni ovi natpisi vjerojatno se ne mogu datirati prije kraja X ili poč. XI stoljeća: glagoljska slova pokazuju otprilike tip slova Sinajskog psaltira, a ni ćirilski ъ ne bi išao u prvu polovicu X stoljeća.

III. Na teritoriju današnje Rumunije nađeno je u posljednje vrijeme više staroslavenske epigrafske građe, i to ćirilске, a glagoljice se našlo nedavno u dobrudžanskom selu Basarabu i to u tzv. četvrtoj crkvi. Tu je na stupu jedne arkade pet grafita. G. Mihaile (Старославянские надписи, открытые в С. Басарабъ (обл. Добруджа), Revue Romaine de linguistique, T. IX, № 2, Bucarest 1964, 149—169) jedan je od ćirilskih zapisa pripisao bugarskom patrijarhu

Damijanu i datirao ga uvjetno g. 972. Ispod njega se vidi jedno slovo koje Mihaile čita kao glagoljsko ili . U slijedećem su redu četiri glagoljska slova koje autor čita tj. *уанѣ* ili *уанѣ* (isp. sliku VIII). Primjećujem da je prvo slovo nešto neobično za *у*, a na trećem mjestu očekivali bismo pravilnije *ѣ* ili *е*. Stoga treba vidjeti ne bi li bilo moguće čitanje *олиѣ* ili još bolje *Илиѣ*.

IV. Što se tiče Rusije, premda je ovdje prisustvo glagoljskog pisma višestruko potvrđeno, ipak u epigrafici imamo potvrđeno glagoljsko pismo samo iz saborne crkve u Novgorodu. Riječ je o dva grafita koja je svojevremeno čitao Ščepkin, a zatim J. Vajs (Hlaholice na Rusi — Novgorodské sgrafity, Byzantinoslavica VII, Prag 1937—1938, 184—188). Prvi ima dva kratka reda glagoljskih slova, a iznad i ispod njih je po jedan red ćirilskih slova (isp. sliku IX) Vjerojatno čitanje: (с)транѣни/греш/пѣни/нанѣ . . . ии . . . Drugi grafit je čitav glagoljski, pisan u tri reda (isp. sliku X) solidnom rukom koja je pisala slova u dvolinijskom redu. U trećem redu vide se na početku ostaci slova vjerojatno nekog drugog glagoljskog zapisa pa je stoga ispravno bez njih čitati tekst: *АѣАѣТА/ДОВРѣ КРО/ТѣКѣ. . . .* U tom natpisu koji smo prenijeli ćirilicom ipak je jedno ćirilsko slovo i u originalu, a to je *Т* u trećem redu, a *Т* u prvom redu nije posve jasno. Osobitost je slovo (*Б*) kod kojega se donja krivulja nadovezuje na treći zub slova. Slovo na kraju prvog reda najstarijeg je tipa, ali u »jerovima« vidimo tip Marijinskog evanđelja, a ne preslavskih grafita ni Kijevskih listića. Ništa se ne protivi datiranju ovog grafita u kraj X ili u XI stoljeće.*

V. Iz hrvatskih krajeva sačuvan je najveći broj glagoljske epigrafske građe iz razdoblja koje smo obuhvatili tj. do XII stoljeća — iz kasnijeg vremena, naravno, mnogo više. U geografskom pogledu ovi su natpisi na krajnjem zapadu, tj. u Istri i Kvarnerskim otocima. Hronološki ne usuđujemo se ni jednog od njih datirati prije XI stoljeća ne samo zbog odsustva nazala nego npr. i zbog nestašice starih, raščlanjenih poluglasova tipa Kijevskih listića (obje petlje na lijevoj strani) ili tipa Marijinskog evanđelja i Sinajskog euhologija (donja je petlja okrenuta u desno) ili pogotovo preslavskog tipa s dijakritičkim znakom koji prelazi i na desnu stranu.

* Nekoliko glagoljskih slova nalazi se i među grafitima u kijevskoj sv. Sofiji. Isp. S. A. Visockij: Древне-русские надписи Софии Киевской XI—XIV вв. Вып. I, Киев 1966.

Opisat ćemo hrvatske glagoljske spomenike po približnom hronološkom redu.

1. Reljef sv. Jurja s uklesanim natpisom u Plominu u istočnoj Istri (slika XI) vjerojatno je najstariji od hrvatskih natpisa. Nalazi se na vanjskom zidu crkve sv. Jurja. Na desno od primitivnog reljefa sveca uklesana je u kamenu vjerojatno signatura majstora. Slova se čitaju ćirilicom: **СЕ Е ПИСЪЛЪ С**. Ispod tih redaka niže stoji jedna kvaka s petljicama na oba kraja tako da nalikuje na izvrnuto glagoljsko slovo **Ѡ** sa širokom spojnicom. Vjerojatno da natpis nije kontinuiran tj. da prvi redak nije dovršen kao ni drugi redak, jer za ovako rano vrijeme nije moguće pretpostaviti da bi se pisao oblik **ПИСЪЛЪ** umjesto **ПИСАЛЪ**. S paleografskog gledišta vrlo je staro slovo **Ѣ** s dvije prečkice (bez analogije u hrvatskim spomenicima) kao i oblik slova **п**, ali poluglas nije raščlanjen nego ima oblik ključa (tipičan za prelaznu hrvatsku glagoljicu), a ni gornja očica slova **л** nije izdvojena od horizontale. Prema tome ne usuđujemo se spomenik datirati prije sredine XI stoljeća. Natpis je nauči prikazao Branko Fučić (Izvještaj o putu po Istri 1949. godine, Ljetopis Jugosl. akademije 57, Zagreb 1953; Sveti Juraj i zeleni Juraj, Zbornik za nar. život i običaje 40, Zagreb 1962).

2. Natpis u Valunu na otoku Cresu može se također datirati u XI stoljeće. To je dvojezični natpis uklesan na kamenu (isp. sliku XII). Prvi je red pisan glagoljicom, a drugi i treći latinskim slovima pretežno karolinške stilizacije. Sadržajem se poklapaju. Ni jedan ni drugi natpis ne odlikuju se vještinom. Glagoljski redak ima stvarnih klesarskih pogrešaka i nesuvislo je kraćen tako da se razumije istom u kontekstu s latinskim natpisom. Oba natpisa čitamo: **ТѢХА СИНЪ БѢКЪ ЮНА** / *techa et filius eius bratohna / et iunna nepus eius*. Vjerojatno je ovo nadgrobnik natpis kojim se htjelo reći da su u grobu pokopani Teha, sin mu Bratohna (u glagoljskom tekstu ime je izostavljeno) i unuk (u glagoljskom je riječ **БЪНОУКЪ** osakaćena u **БѢКЪ**) Juna. Od glagoljskih je slova vjerojatno od klesara pokvareno 6. slovo gdje je trebalo biti ispravno **Ѣ** ili **Ѡ**, kao i 7. slovo gdje je klesar isprva napisao poluglas pa ga onda popravio u **Ѣ** (**н**). Paleografski sva slova predstavljaju najstarije oblike hrvatske pre-

lazne (poluoble) glagoljice sa starim oblikom za *к* i za *ю* te s tipičnim sažetim poluglasom. Natpis je publicirao B. Fučić (Izveštaj o putu po otocima Cresu i Lošinju, Ljetopis Jug. akad. 55, Zagreb 1949).

3. Krčki natpis, klesan na kamenu, koji se nalazi u gradu Krku ide također u XI stoljeće — sudeći po paleografskim crtama (isp. sliku XIII). Iako je kamen i natpis nešto osakaćen, razabira se da govori o nekoj gradnji koju je izvršio opat i druga braća jednoga od krčkih benediktinskih manastira (vjerojatno sv. Lovre). Tekst u četiri reda prepisan ćirilicom: [с]ѣ зидѣ ма/ѣ(?) ѣ опатъ і ра/донѣ рогота / добродѣла [а] ѣ ѣ . Nije pouzdano prvo slovo drugog reda tj. »đerv« (sumnjivo je i ortografski). Paleografski slova idu u rano prelazno razdoblje s neobično oblim spojnicama u slovima *д* i *ѣ*, poluglas ima zatvoren oval kao i slovo *з*, slovo *ѣ* u četvrtom redu ima donju krivulju koja izlazi iz srednjeg zuba, slovo *п* ima tipičan epigrafski oblik, *е* ima jednu kratku prečku itd. Od stranih elemenata dolazi samo slovo *І* u 2. redu. Natpis su čitali Ivan Črnčić, Leopold Geitler i Vj. Štefanić (Opatija svete Lucije, Croatia sacra 6, 1936; Izveštaj o evidentiranju, Ljetopis Jugosl. akad. 59, 1954).

4. Bašćanska ploča je najznatniji hrvatski glagoljski spomenik, važan historijski, jezično i paleografski (isp. sliku XIV). Natpis je uklesan na kamenoj ploči koja ima u gornjem području ornamentalni biljni motiv i zatim 13 redaka teksta. Isprva je služila kao dio septuma (ograde) u benediktinskoj crkvi sv. Lucije u selu Jurandvoru kraj Baške na otoku Krku; od 1934. nalazi se u zgradi Jugosl. akademije u Zagrebu. Tekst ima karakter kamenog kartulara sa tri stavka: Noticija opata Držihe kojom tvrdi da je hrvatski kralj Zvonimir poklonio crkvi sv. Lucije zemljište, za što nabraja svjedočke; svjedočenje opata Dobrovita da je s devetero braće sagradio crkvu u dane kneza Kosmata koji da je vladao svom »krajinom«; konstatacija da je tada bio sveti Mikula u Otočcu u zajednici sa svetom Lucijom (opatijom). Čitanje ploče ima svoju historiju dugačku preko 100 godina, ali su zbog istrošenosti kamena i teškoće u interpretaciji i danas neka mjesta ostala nejasna. Tako je ostalo problematično i datiranje, jer je poljuljano čitanje godine 1100 na početku što ga je

- 1 а[зѣ] . . . [т]ца и сн[а] (и с)[т](а)го дѡуѣа азѣ
- 2 опат(ѣ) дрѣжнѣа писахѣ се о леди(н)ѣ юже
- 3 да зѣвѣннм[н]рѣ краљѣ хрѣватѣскѣ(бѣ)
- 4 дни своѣа въ светоую [л]оуцию и с[в] . . .
- 5 ми жоунаѣдеси[м]ра крѣ[ба]вѣ мра . . . ѣ[ц]и(ѣ)[л](оу)
- 6 цѣ прѣвнѣб[г]а (с)ѣ посл(.) вин(о)[д]лѣ [ѣк]в[ѣ] в[о]
- 7 тоцѣ да иже то порече клѣнн и бо и бѣ а[п]ла и ѣ
- 8 ваѣлнсти и стаѣ лоуциѣ амнѣ да иже сдѣ живѣ
- 9 тѣ молн за не бога азѣ опатѣ дѣровитѣ зѣ
- 10 дахѣ црѣкѣвѣ снѡ и своѡ бр[а]тнѡ сѣ дѣк
- 11 етнѡ въ дни кѣнеза косѣмѣта обѣла
- 12 люцаго вѣсоу кѣранноу и бѣше въ тѣ дни м
- 13 икоула въ оточкѣ[и] (сѣ с)ветоую лоуцию въ едино

ske) i prave ugate (hrvatske) glagoljice. Tipičan je poluglas u obliku ključa; samo se u 12. i 13. redu javlja drugačiji znak **ѣ** koji je osamljen u glagoljskim spomenicima i Gošev s pravom s njim poređuje poluglas što se javlja u ćirilskom natpisu monaha Ananija protiv bogomila (isp. tablicu iz Goševljeva materijala pod Б 16). Zbog njegove osamljenosti sklon sam mišljenju da ovaj znak na hrvatskoj strani nije konačan oblik evolucije prvotnog glagoljskog poluglasa preslavskog tipa, nego da i on spada u prodor ćirilске grafijske građe na hrvatskoglagoljsko područje koji je bio doskora suzbijen, ali je ostavio najviše traga baš na Bašćanskoj ploči gdje se kao dublete glagoljskih slova javljaju grafemi: **ѣ**, **ѡ**, **ѣ**, **ѣ**, **ѣ**. Možda bi se prodorom ćirilskog utjecaja najbolje dalo protumačiti i ono osebujno slovo na ploči koje dolazi više puta kao dubleta slovu **ѣ** tj. znak **ѣ** koji bi mogao imati svoj izvor u ćirilском **ѣ**, **ѣ** ili čak u prejotiranом **ѣ**. Mislim da njegova pojava nema fonetske podloge kako su neki mislili (Črnčić, Hamm). U natpisu je značajan i grafem za **ѣ**, u kojem vertikalna ide sve do vrha trokuta, kao i varijante slova ю (zatvoren i otvoren prednji dio), **ѣ**, **ѣ**, **ѣ**. Epigrafska stilizacija može se vidjeti u kratkoći slova ѣ, ю, a možda i г, х pa čak i к (koje je izgubilo zaseban subskript). Mlađi stadij pokazuju oblici slova оу (bez repića), ali je karakteristično da se još nije pojavio mlađi hrvatski poluglas т. Posljednja literatura o Bašč. ploči: Vj. Štefanić, Baščanska ploča, Enciklopedija Jugoslavije I, 1955; B. Fučić, Baščanska ploča kao arheološki predmet, Slovo 6—8, Zagreb 1957.

U crkvi sv. Lucije u Jurandvoru našla su se još tri stara odlomka natpisa u kamenu koja su vjerojatno bili dijelovi jedne ploče koja je morala svojevremeno predstavljati drugi dio septuma (pregrade) pred svetištem. Evo o njima nekoliko riječi pod br. 5, 6 i 7.

5. Bašćanski odlomak A nepravilan je komad ploče vel. 23,5 × 27 cm koji je našao u sv. Luciji Ivan Črnčić i čitanje publicirao u Književniku II, Zagreb 1865. Zatim je čitanje dao L. Geitler te J. Brunšmid (Vjesnik Hrv. arheol. društva N. S. XII, 1912). Odlomak je danas u Povijesnom muzeju Hrvatske u Zagrebu. Na njemu su vidljivi ostaci 5 redaka pisanih tipičnom hrvatskom prelaznom glagoljicom: tu je poluglas »ključ«, granato M, uglato klesano o y s kvačicom (repićem) na hrptu i grčko-ćirilsko I. Čini se da je tu također početak jedne opatove noticije u kojoj se spominje i kralj Zvonimir. Brunšmid je Črnčićevo i Geitlerovo čitanje kombinirao kao: + азъ о [пат?...] / просихъ.... / оу звѣним/[р?].... / лоуц[и]ѣ.... To čitanje iziskuje korektura imajući na umu da je natpis morao biti širok kao i Bašćanska ploča, ali danas je natpis još manje čitljiv pa bih samo napomenuo: da je riječ **опат** u prvom redu posve nestala, da je riječ **просихъ** u drugom redu prilično čitljiva, ali da je **с** klesano obrnuto te je ispalo **и**, da je u trećem redu riječi **звѣним**[р] ligatura **з + в**, dok **и** nije jasno kao ni ono što slijedi iza **м**, da je u petom redu možda **л**, a za njim je sigurno **ѡ** i široko i tupo **к**. Paleografski se može natpis datirati najmanje u XII stoljeće. Isp. sliku XV.

6. Bašćanski odlomak B nazivam odlomak što ga je bio također našao Črnčić u sv. Luciji i publicirao ga također u Književniku 1865. s faksimilom, ali je poslije nestao. Črnčić misli »po kamenu i pismu« da je negda s onim pod A bio jedan komad pa im on daje i jedinstveno čitanje (str. 20), premda ih je u faksimilu odvojio. U faksimilu se vide ostaci pet redova. Črnčić u prvom redu ne čita ništa, u drugom čita »a, s, jer«, u trećem »k, r, ž, jer«, u četvrtom »vatsk«, a u petom »č, što bi moglo biti 1000« i dalje »ta«. Geitler je po Črnčićevu faksimilu čitao *h/.a.sъ/križъ/vatsk/p(t?)a*. Ja prenosim faksimil ćirilicom: ... х... / . а ись / крижъ .. / ватск .. / ч—та. Naravno da je paleografska morfologija slova na faksimilu problematična (isp. našu sliku XVI) pa sam dva slova u sredini drugog reda čitao nesigurno, a poluglas kako ga je nacrtao Črnčić neobičan je u hrvatskoj glagoljici, ali jednako ga je Črnčić prikazao i u svom

faksimilu odlomka A u trećem redu. Tipičan je hrvatski poluglas u trećem redu. Po analogiji moramo i ovaj odlomak datirati najkasnije u XII stoljeće. Črnčić je naslućivao datiranje u petom redu, ali se o tom ne može ništa pouzdano reći.

7. Bašćanski odlomak C zovem malen i nepravilan komad ploče vel. $24 \times 20,5$ cm što ga je u prezbiteriju crkve sv. Lucije našao B. Fučić 1957. (isp. Izvještaj o radovima u Jurandvoru, Ljetopis Jugosl. akad. 64, 1960). Analogan je prednjem i po materijalu i po pismu. Tu je stari ю s produljenim potezima i poluglas »ključ«. Od malog broja slova što se vide u 4 reda ne može se dobiti smisla. Fučić čita: ... / $\text{рак ... / юж ? / ѣ в ...}$. Tom se čitanju može dodati samo to da в u četvrtom redu nosi titlu, dakle je to broj 2, a možda ima titlu i slovo і (iže), što bi značilo 12. U trećem redu iza ж ostaci slova vjerojatno upućuju na specifičnu varijantu slova s Bašćanske ploče. I ovaj odlomak se mora datirati najmanje u XII stoljeće. Isporedi Sl. XVII.

8. Grdoselski odlomak je posljednji hrvatski epigrafski spomenik o kojem ćemo govoriti. To je malen odlomak kamene ploče vel. 22×32 cm, nađen je u Grdoselu u srednjoj Istri (sjeverno od Pazina), a nauci ga je otkrio B. Fučić (Grdoselski ulomak, Starohrvatska prosvjeta, ser. III, sv. 7, 1959). Natpis je krnj s lijeve i možda s gornje strane. Pisan je u četiri reda nešto kasnijom prelaznom glagoljicom pa su slova klesana uglato i predstavljaju nestaloženu morfološko-paleografsku građu. Stoga je karakteristična trostruka forma slova д i ѣ , jaka uglatost slova о , ѣ (zatvorena pačetvorina s velikim uglatim dijakritičkim znakom koji leži na liniji), ligature г + р , slovo н tipa Bašćanske ploče, rastvoreno slovo с , nestašica granatog M itd. (Isp. sliku XVIII). Stoga je s pravom Fučić ovaj spomenik datirao u drugu polovicu XII stoljeća. Sadržaj natpisa odnosi se na oltar posvećen dvjema sveticama pa Fučić (uz neka kolebanja) čita — preneseno u ćirilicu: [в] ѣ олтарѣ / ѣ ... стама / ... голобѣ с тина / ... а панѣграц. Pritom su imali udjela neki Golob iz Tinjana i neki Pangrac.

*

* *

Epigrafski materijal kojim danas raspoložemo hronološki preteče rukopisni materijal i tako upotpunjuje sliku razvitka glagolj-

skog pisma na najnužnijem mjestu. Najstariju prazninu popunio je preslavski materijal, i to počevši od 893. godine. Taj je materijal ujedno dokumentirao kako se pomoću glagoljice formirala ćirilica koja je s glagoljicom živjela u simbiozi negdje dublje i dulje, a negdje kraće i površnije. Zbog svoje malobrojnosti sačuvani glagoljski epigrafski materijal nije nam dao odgovor na sva otvorena pitanja grafijske i lingvističke prirode; za neke grafeme nije nam čak dao nikakve potvrde (kao za X , HX , Y ni za X u obliku pauka), a za neke su potvrde osamljene (za S , P , W , Y , A , HA). Ipak nam je taj materijal potvrdio staro jedinstvo glagoljskog pisma na velikim prostranstvima, ali nas je ujedno podučio da su morfološke varijante vrlo stara pojava i da na njima ne smijemo graditi velike zaključke dok varijante ne postanu pravilo. Ni u jednoj regiji ne postoji apsolutno morfološko jedinstvo (uzmimo npr. varijante O , O , O ili E , E , E ili O , O ili O , O itd.), a osim toga u raznim se krajevima mogu i samostalno razvijati oblici u jednom pravcu pa se ne mora nužno pretpostavljati utjecaj. Tako se npr. pojednostavljuju na sličan način slova D , H , P , Y u Makedoniji, u Rusiji i u Hrvatskoj. Isto tako dolazi do uglate stilizacije istodobno u Češkoj (Praški odlomci), u Makedoniji (Sinaj. psaltir, Ohridsko ev., Bitoljski triod) i u Hrvatskoj — bio je to dakle spontan razvitak. No opet ne smijemo ići u drugu krajnost te isključiti međusobne kontakte različitih glagoljskih središta u X—XII stoljeću jer hrvatski glagoljski tekstovi potvrđuju da su primali češke utjecaje (npr. češke legende o Vaclavu i Ludmili, službu Ćirilu i Metodiju) i bugarsko-makedonske (npr. apokrifne tekstove). Putem uzajamnih dodira mogu se lakše objasniti iste tendencije npr. u mlađem formiranju slova O (O) i O (O) u pravcu zatvaranja negda rastvorenih (raščlanjenih) likova u Hrvatskoj i u Makedoniji (isp. Ohrid. ev. i Bitolj. triod) ili istodobno nestajanje nazalnih grafema u obje zemlje (u Makedoniji osobito jotovanih) kao i održavanje tvrdog poluglasa na obje strane itd. Uostalom sve su to stvari koje iziskuju još detaljniji studij. Pa i preslavski znaci koji nisu potvrđeni ni u moravskim ni u makedonskim ni u hrvatskim spomenicima (poluglasovi, prednji nazal i dzelo) ostavljaju neka otvorena pitanja u pogledu geneze i prioriteta varijanata. Još ostaju i neka otvorena pitanja u pogledu utjecaja što ga je imalo formiranje i forsiranje ćirilskog sistema na glagoljicu u Makedoniji i izvan nje; utjecaj glagoljskog sistema na ćirilicu u Makedoniji, Zeti i Bosni bolje je

poznat. Pobjedonosni hod ćirilice zaustavljen je u Hrvatskoj, što znači da je ovdje već bila udomaćena glagoljica, a otpor joj je dalo i latinsko pismo.

Napomena. Ovaj je članak bio štampan na makedonskom jeziku u prigodnoj publikaciji *Slovenska pismenost. 1050-godišnjina na Kliment Ohridski*, Ohrid 1966. Budući da članak ondje vrvi štamparskim pogreškama, na nagovor prijatelja štampa se ovdje na hrvatskom, bez stvarnih promjena.

Resumé

L'ÉCRITURE SLAVE PRIMITIVE ET LES PLUS ANCIENS MONUMENTS ÉPIGRAPHIQUES GLAGOLITIQUES

L'auteur passe en revue les problèmes relatifs à l'origine et l'évolution des écritures slaves, glagolitique et cyrillique, et analyse les résultats des recherches récentes. Les constatations qui, par mérite de V. Jagić et de son école, étaient largement adoptées et selon lesquelles l'alphabet glagolitique provenait de la minuscule grecque, tandis que l'alphabet cyrillique prit sa naissance de l'écriture grecque onciale avec des caractères non-grecs empruntés à l'écriture glagolitique, sont maintenant contestées par de nouvelles théories. En particulier certains savants russes n'acceptèrent pas l'idée concernant la primauté de l'écriture glagolitique, interprétant le terme «russkymi pismeny» dans la Vie de Cyrille, comme la preuve de l'existence d'une écriture slave (russe) avant Cyrille. Ils tiennent que cette écriture était précurseur de l'écriture cyrillique ou glagolitique et ils basent cette théorie sur des caractères anciens, comme p. e. des signes «pričernomorski» (trouvés au bord de la Mer Noire), runes et certains signes énigmatiques. Le savant bulgare E. Georgiev défend avec persistance la théorie selon laquelle l'écriture cyrillique aurait été systématisée déjà avant Cyrille, tandis que Cyrille était auteur de l'alphabet glagolitique. Les uns admettent l'opinion selon laquelle Cyrille avait librement créé la glagolite (Trubeckoy, Eckhardt et autres); le savant russe E. Granstrem confronte les caractères glagolitiques aux signes cryptographiques grecs usagés dans la littérature astrologique, médicinale et philologique. Il y avait aussi quelques tentatives de faire dériver l'écriture glagolitique du latin, des formes géométriques et des symboles différents.

L'auteur est enclin à partager l'opinion relative à la création spontanée de l'écriture glagolitique, mais il attribue une importance particulière à la reconstruction du système phonologique qui sert de base au système graphique de l'écriture slave primitive. Cette reconstruction dont s'occupaient Durnovo, Trubeckoy, Horálek, Tkadlčík et autres, prouve la priorité de l'écriture glagolitique qui avait été créée pour le dialecte de Salonique de la langue macédonienne. Ces linguistes sont d'avis que les lettres glagolitiques **М** et **Ш** ont été créés pour les consonnes macédoniennes *g'* et *k'* (*dj* et *tj*) du slave commun) et qu'après la réforme en Bulgarie les réflexes *žd* et *št* ont pris le dessus (surtout dans l'écriture cyrillique); à cette occasion ont été formés aussi les graphèmes cyrilliques préjotés **ѣ**, **ѥ** et **Ѧ**.

Il y a trois régions de la glagolite: moravienne-bohémienne, bulgare-macédonienne et croate. Leurs écritures manifestant leur unité, démontrent en même temps des variantes dans la structure et dans les détails des formes. L'opinion dominante considère que le type primitif est celui du système d'écriture sous la ligne avec caractère oncial dans les Feuilles de Kiev et que le type d'écriture minuscule plus évoluée est celui des monuments macédoniens. La glagolite croate qui comporte des éléments des systèmes mentionnés se trouve à mi-chemin entre ces deux types. Les variantes morphologiques

n'offrent pas de critère suffisant pour la classification des types d'écriture selon les régions géographiques, étant donné qu'elles apparaissent parallèlement dans une même région. Les caractères de la glagolite primitive étaient probablement de type modéré arrondi, tandis que l'écriture glagolitique macédonienne postérieure de même que la glagolite croate ont successivement développé des formes angulaires. L'apparition parallèle de l'écriture glagolitique et de la cyrillique démontre des influences réciproques inévitables ce qui se manifeste sur de divers niveaux.

Les monuments épigraphiques quant au caractère de l'écriture sont les témoins plus sûrs que les manuscrits, car ils sont plus étroitement liés avec la région d'où ils proviennent, et moins liés à la tradition que les textes sacrés.

Le plus grand nombre de monuments épigraphiques glagolitiques a été conservé jusqu'à la fin du XII-e siècle dans les régions occidentales croates, mais ils ne peuvent pas être datés avant la fin du XI-e siècle. Des monuments bien modestes par leur apparence, mais d'une grande importance par leur ancienneté et leur valeur paléographique sont ceux qui ont été découverts dans la capitale bulgare de Preslav, qui remontent jusqu'à l'année 893. Le savant bulgare Ivan Gošev a trouvé dans ces monuments quelques *graffitis* glagolitiques et quelques inscriptions cyrilliques dans lesquelles des caractères non-grecs sont représentés par des caractères glagolitiques.

Contrairement à la théorie de Georgiev, Gošev, en utilisant ces matériaux, a prouvé que les graphèmes non-grecs dans l'écriture cyrillique proviennent de l'écriture glagolitique antérieure. L'auteur a présenté ces matériaux glagolitiques de Preslav d'après Gošev dans un tableau qui se trouve dans le texte. Quant aux monuments épigraphiques croates l'auteur en analyse huit inscriptions en pierre du XI-e au XII-e siècle, parmi lesquelles la Table de Baška a la plus grande importance. Ce monument démontre le plus évidemment la pénétration des éléments cyrilliques dans la glagolite croate. En Russie il n'y a que deux *graffitis* glagolitiques — notamment à Novgorod; en Roumanie il y a un petit *graffiti* à Dobrudja et en Macédoine, ce qui surprend — une seule inscription en cyrillique-glagolitique sur une colonne dans l'église de St. Naoum au bord du lac d'Ohrid.

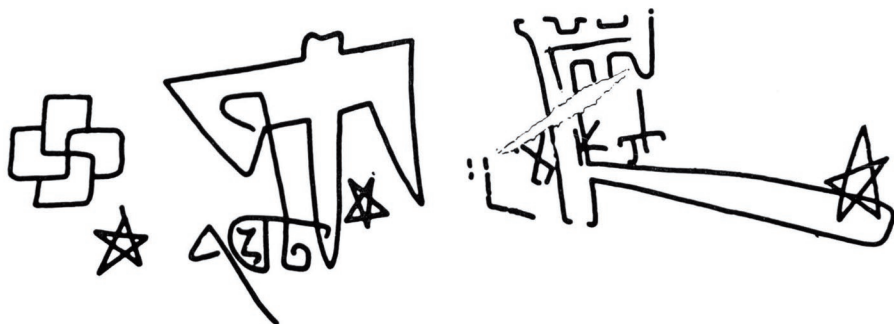
Sl. I. Preslavski grafit: s(ve)ti g(ospod)i b(o)že, kraj IX st.

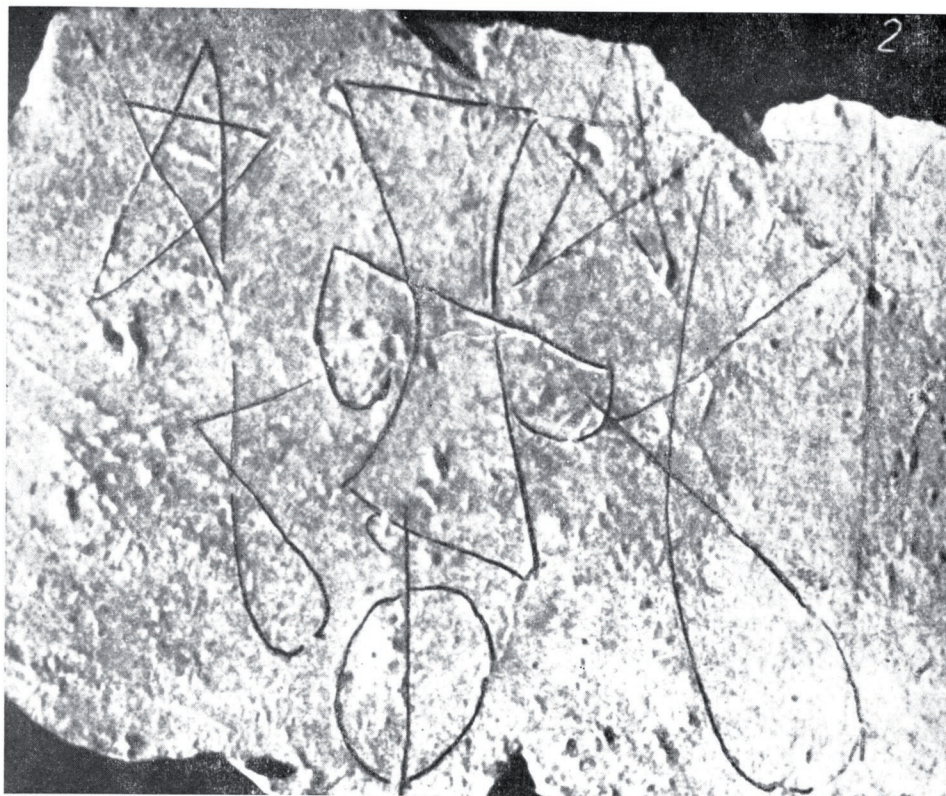
Sl. II. Preslavski grafit: Prvi dio glagoljske azbuke, kraj IX st.

Sl. III. Preslavski grafit: drugi dio glagoljske azbuke, kraj IX st.

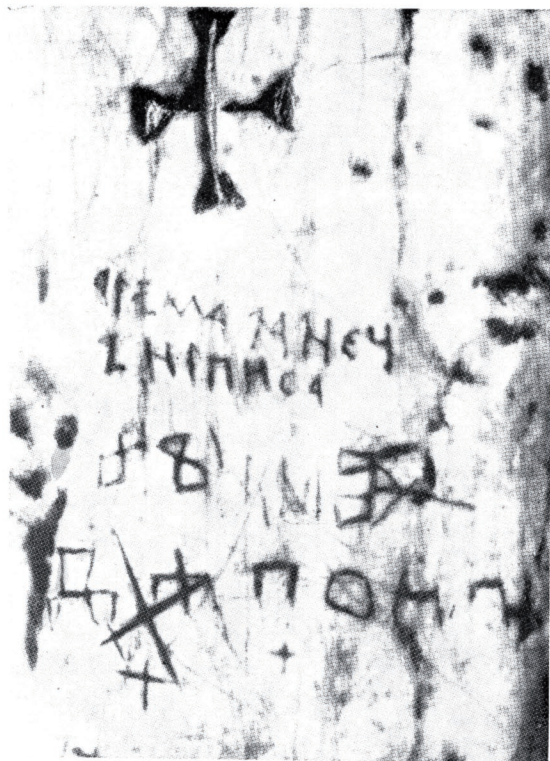
Sl. IV. Početak glagoljske azbuke na ploči u Narodnom muzeju u Sofiji, IX—X st.

Sl. V. Slovo F na ploči u Nar. muzeju u Sofiji, IX—X st.

Sl. VI. Ćirilski natpis na sjevernom stupu u sv. Naumu, X—XI st.

Sl. VII. Natpis na južnom stupu u sv. Naumu, X—XI st.

Sl. VIII. Dobrudžanski glagoljski grafit iz oko 972. godine.

Sl. IX. Prvi Novgorodski grafit, XI st.

Sl. X. Drugi Novgorodski grafit, XI st.

Sl. XI. Plominski natpis s reljefom sv. Jurja, XI st.

Sl. XII. Valunski natpis, XI st.

Sl. XIII. Krčki natpis, XI st.

Sl. XIV. Baščanska ploča, oko g. 1100.

Sl. XV. Baščanski odlomak A, poč. XII st.

十 〃 9 4 〇 〃 〃 〃 〃 〃
一 〇 十 〇 〇 〇 〇 〇 〇 〇 〇
7 〇 1 〇 〇 〇 〇 〇 〇 〃 〃
9 〇 〇 〇 〇 〇 〇 〃 〃
〇 一 〇 〇 〇

Sl. XVI. Baščanski odlomak B, poč. XII st.

Sl. XVII. Baščanski odlomak C, poč. XII st.

Sl. XVIII. Grdoselski odlomak, druga pol. XII st.